

ANLAM TASNİFLERİ

Rıza FİLİZOK*

Delalet Kuramı

Türk-İslam medeniyetinde mantık ve belagat bilimlerinin dayandığı en özgün kuramlardan birisi olan İbn-i Sina'nın "Delalet Kuramı" anlamın kaynaklarını anlamamızı sağlayan en genel teorilerden birisidir. Dolayısıyla Porphyrios'un "Beş tümel"i ve Peirce'un işaret (gösterge / signe) kuramıyla birlikte anlam tasniflerinin en genel olanıdır. İbn-i Sina'nın kuramıyla Peirce'un kuramı, genel bir semiotik kuramı olarak diğerlerinden ayrılır ve insan için anlamlı olan şeylerin en genel tasnifini yaparlar. Bundan dolayı bu kuramlar, kanaatimizce dil bilimi ve semantik alanlarındaki sayısız anlam tasniflerinin hareket noktalarıdır.

İbn-i Sina'nın ve daha sonra gelen İslam âlimlerinin geliştirdiği delâlet teorisini kısaca özetleyelim:

İbn-i Sina, sözün (lafz) bir manayı üç ayrı kipte ifade ettiği düşüncesindedir. Delâlet-i lâfziyye-i vaz'ıyye, yani tayin yoluyla yaratılmış bir sözün üç türlü delâleti olduğunu keşfetti. Bunlar:

1. Mutabakat,
2. Tazammun,
3. İltizam'dır.

İbn-i Sina'da bu kavramların ne manaya geldiğini M. Naci Bolay, şöyle açıklamıştır:

" a. Mutabakat yoluyla delâlet: lafzın sırf o manâ için konulmuş olmasıyla meydana gelen delâlettir. Meselâ, üçgen lafzının üç kenarla çevrilmiş şekle delâlet etmesi gibi.

b. Tazammun yoluyla delâlet: Mananın, lafzın kendisine mutabık düştüğü mananın bir cüz'ü olmasıyla oluşan delâlettir. Üçgenin şekle delâlet etmesi gibi. Bura-

* Prof. Dr., Gediz Üni.

da üçgen, şekle bizzat şeklin ismi olarak değil, ancak şeklin cüz'ü olan bir mananın ismi olarak delâlet eder.

c. İltizam yoluyla delalet: İbn-i Sina'ya göre bu tür delalet, lafzın mutabakat ile bir manâya delâlet etmesidir. Fakat bu mana, aynı anda kendi zatının dışında olan ve kendisiyle birlikte olan başka bir manayı gerektirir. Tavan lafzının duvara, insan lafzının yazı yazma sanatına kabiliyetli olana delalet etmesi gibi.”¹

İbn-i Sina'nın delâlet teorisini eski mantık kitaplarımıza dayanarak biraz daha ayrıntılı olarak açıklayalım:

Delâlet-i lâfziyye-i vaz'iyeye üç türlü olur. Yani bir kelime, üç farklı yolla anlam ifade edebilir. Bu yollar şunlardır:

Mutabakat (Uygunluk): Kelimenin (lafz) ifade ettiği anlamın tamamına işaret etmesidir. Adının mutabakat olması, söz ve mananın birbirine tamamen uygun oluşunu belirtmek içindir: Mesela “insan” kelimesinin anlamı “konuşan hayvan”dır. “İnsan” denildiğinde ve “konuşan hayvan” manasında kullanıldığında anlamına tamamen uygun bir tarzda, mutabık olarak kullanılmış olur, buna uygunluk yani mutabakat denir. Bu durumda insan sözü “konuşan hayvan” anlamının tamamını ifade edecek biçimde ve sadece onun için kullanılmıştır.

Tazammun (İçerme): Kelimenin (lafz) ifade ettiği anlamın bir parçasına işaret etmesidir. “İnsan” kelimesinin anlamı “konuşan hayvan” olduğu hâlde, bu kelime, mesela mürsel mecaz yoluyla bu anlamlardan sadece birisini ifade edebilecek tarzda da kullanılabilir. O zaman sadece “konuşan” yahut “hayvan” anlamına gelir, yani anlamın sadece bir parçasını ifade eder. Buna içerme yani tazammun denir. Bu delalet şekli, kelimenin yahut kavramın birden fazla kelimeyle anlamlandırıldığı durumlarda geçerlidir.

İltizam (Gerektirme): Kelimenin (lafz) ifade ettiği anlamın gerektirdiği, çağrıştırdığı bir şeye işaret etmesidir. Anlamın gerektirdiği, çağrıştırdığı şeye mantıkta ve belagatta anlamın “lazım”ı adı verilir. İnsan kelimesi bazen zihinde dolaylı olarak canlandığı bir anlamı ifade edebilir. “İnsan” kelimesi, kullanımda bazen mesela “terbiyeli, kibar, medeni, fedakar” anlamlarına gelir. Bu anlamlara gerektirme yani iltizam denir. Mesela “Ahmet insanmış, çok yardım etti” cümlesinde insan kelimesinin delaleti, bir iltizam delaletidir.² İlk iki çeşit delalet, yani mutabakat ve tazammun kelimenin anlamına, tarifine, tanımına dayanır. “Konuşan hayvan” anlamı, “insan” kelimesinin “mevzu”-i leh-i melzûm”udur, anlattığı şeydir. İltizam ise bunların dışında olan bir delalettir. Bu delalet şekline “iltizam” denilmesinin sebebi, lüzum eden, gereken bir anlamı (ma'na-yı lâzım) ifade etmesindedir. Lazım doğru terimiyle “mülazemet”, “bir şeyin bir başka şeyi gerektirmesi”dir. Birincisine gerektiren (melzûm), ikincisine gereken (lazım) denir. Mesela zenci kelimesinin

1 M. Naci Bolay, *Farabi ve İbn-i Sina'da Kavram Anlayışı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s. 68.

2 Ahmet Hamdi Şirvânî, *Muhtasar Mantık*, Kudret Büyükcoşkun, *İşaret*, s. 36.

“Sen zenci olmuşsun!” gibi bir cümlede siyah anlamına kullanılması bir iltizam, bir gerektirmezdir.

Mutabakat'ta kelime ile anlam arasında zorunlu bir ilişki yoktur, “masa” sözü sadece o anlama gelmesi için tayin edildiğinden o anlama gelir. Yani o şeye o isim olarak verildiğinden (vaz' edildiğinden) dolayı o şeyi ifade eder. İsimle ifade ettiği nesne arasında keyfî bir ilişki vardır. Her dilde “masa” kavramını ifade eden kelimenin başka olması bunu ispatlar. Mutabakat, toplumsal anlaşmaya, dil örfüne dayanır, akla dayanmaz. Buna karşılık tazammun ve iltizam, akıl yoluyla delâlettir, işareten akli bir işlem sonucunda bir anlam üretmektir.

Bütün bilim dallarında İslam âlimleri ister sözel ister başka şekilde olsun “mutabakat” delaletinin vaz'î bir delalet olduğunda fikir birliği içindedirler. Tazammun ve iltizam konusunda ise mantıkçılarla beyan ve usulcüler farklı görüştedir. Mantıkçılar, üç türlü delaletin de vaz'î delalet olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Buna karşılık beyan ve usulcüler, tazammun ve iltizamı akli delalet olarak kabul ettiler ve bu kabule göre terimler ürettiler. Bu terminolojiye göre mutabakata, “vaz'iyeye”, tazammun ve iltizama “akliyye” dediler. Akıl yoluyla olsun veya olmasın her türlü vaz'a “vaz'iyeye” adını verdiler. Vaz' yoluyla olsun veya olmasın her türlü akıl yoluyla anlamaya “akliyye” dediler.

Mantıkçılar, sağlam bilgiye ihtiyaç duyduklarından delâlet-i iltizâmiyye'de mülazemet'in yani çağrışımın “aklî-yi küllî” olması şarttır diyorlardı. Yani bir sözün manası anlaşıldıktan sonra o mananın çağrıştırdığı şey fertlerde bazen aynı bazen farklı olur, farklı olanların bir kıymeti yoktur, ama aynı olanlar “aklî-yi küllî”dir ve önemlidir dediler. Bunlara “lüzûm-ı aklî” yahut lüzûm-i küllî , lüzûm-ı mantıkî adını verdiler. Beyan ve usul âlimleri, kendi bilim dallarında “lüzûm-i aklî ve küllî” ayırımını gereksiz buldular ve anlamın ikinci çağrışımı genel de olsa özel de olsa bu çağrışıma “lüzûm-ı âdi” yahut “lüzûm-i Arabî” adını verdiler.

Lafzın anlamı tek kelimelikse yani basitse ve lazımı yoksa, o kelimedede sadece mutabakat bulunur. Lafzın anlamı tek kelimelikse yani basitse ve lazımı varsa, o kelimedede hem mutabakat, hem iltizam bulunur, tazammun bulunmaz. Lafzın anlamı birden çoksa yani mürekkepse ve lazımı yoksa, o kelimedede mutabakatla tazammun bulunur, iltizâmiyye bulunmaz. Lafzın anlamı birden çoksa yani mürekkepse ve lazımı varsa, o kelimedede mutabakat, tazammun ve iltizamiyye bulunur:

LAFZ	LAZIM	LAFZIN VAZ'İ DELALETLERİ
Basit Lafz	-	Mutabakat
	+	Mutabakat + iltizam
M ü r e k k e b Lafz	-	Mutabakat + tazammun
	+	Mutabakat+ tazammun+iltizam

Bu tablo, sözün yani lafzın “vaz” imkânlarının yani bir kelimenin potansiyel olarak ve aslî olarak tayin edilebileceği anlamların belirlenmesinde göz önünde bulundurulacak imkanları göstermektedir. Bir kelime kullanıldığında bu tayinlerden sadece birisi gerçekleşmiş olur. Konuşan da sözü dinleyen de anlamın belirlenmesinde bu imkânları göz önünde bulundurur. Sözün anlaşılmasında söz hakiki anlamında kullanılmışsa iki taraf arasında dolaylı bir anlaşma yani mutabakat varsa bir anlama meselesi çıkmayacaktır. Eğer konuşan sözü tazammun yahut iltizamla yeni bir manada kullanıyorsa konuşan kişi, anlaşma dışına yani mutabakat dışına çıkıyor demektir. Dinleyen kişi, mutabakat dışına çıkıldığını sözdeki bazı belirtilerden anlar. Böylece anlaşma sağlanır. Bu belirtilere, “karine” denir.

Kısaca ifade edecek olursak, delalet eden sözde (lafz), mutabakat varsa o söz hakikattir, tazammun ve iltizam varsa m e c a z dır. Mecaz, karineye muhtaçtır, yani kelimenin mutabakat dışında kullanıldığını belirten bir belirtiye ihtiyacı vardır. İki kısım karine vardır:

Karine-i mâni’a: Sözün hakiki anlamında kullanılmadığını gösteren belirtidir. Bu belirtiye “sârife” denir.

Karîne-i mu’ayyene: Sözün mümkün mecaz anlamlardan hangisini ifade ettiğini gösteren belirtidir.

Bir mecazda bu iki tip karine birden bulunabilir, yahut sadece birisi bulunabilir, yani ifadenin mecaz olduğunu ifade eden belirti iki görevi de üstlenebilir.

Vaz’, dile ait de olsa (vaz-i nev’î’), kişisel de olsa (vaz’-i şahsî’) geneldir (eammm). Yani bir kelimenin bir anlama tayini dil tarafından da yapılsa, mecaz yoluyla bir şahıs tarafından da yapılsa geneldir. Dolayısıyla mecaz sözler, birer “delâlet-i vaz’iyye”dir, yani tayin edilmiş bir anlamı ifade eder. Bu tayin, konuşanın “mütakellim”in tayinidir. “Lâzım” ise kültürel, toplumsal, bağlamsal bir belirlemedir.

Gelenbevî, “delalet”i “kendisini anlamaktan başka bir şeyi anlamak hasıl olacak şekilde bir şeyin olmasıdır.” diye tanımlar. Razî’ye göre delalet, “Bir şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesini gerektiren bir hâlde olması”dır. Ahmet Naim, “Bir şeyin öyle bir hal üzere olmasıdır ki onu bilmek şey-i âhari bilmeği istilzam eder.” tanımını yapar. Bir yerde “insan ayağı izi” gördüğümüzde oradan bir insanın geçtiğini anlarız yani bir iz, bir insana delalet eder, bir insanı düşündürür. Bu durumda birinci şey yani “iz”, bir işaretir (dâl), ikinci şey yani “insan”, işaretin anlamıdır (medlul).³ Bir ormandan yükselen bir duman gördüğümüzde o ormandan yangın çıktığını düşünürüz. Bu durumda önce “duman”ı görürüz. Duman, önce onun duman olduğu, başka bir şey olmadığı anlamına gelir. Yani önce bizzat kendisini ifade eder, anlatır. İlk anladığımız şey budur. İşte bu, bizim için bir işaretir yani

3 Said Paşa, *Hülâsa-i Mantık*, Kudret Büyükcoşkun, *İşaret*, s. 64.

“dâl”dir. Sonra, onun ayrıca bir yangını ifade ettiğini anlarız (medlul). Bu durumda duman bir işaret, yangın onun delalet ettiği şeydir, anlamıdır.

İslam âlimleri, tümdengelim kaynaklı üç türlü delalet olduğu düşüncesindedirler. Bunun anlamı şudur: İnsan için anlamın üç kaynağı vardır, yahut şöyle diyebiliriz, insan üç farklı tipteki anlamı üç farklı kaynaktan edinir:

1. Tabii Delalet (Delâlet-i Tabiiyye): Tabii bir olgunun kendi dışında ikinci bir anlama gelmesidir. Tabii delâlet söz ile yahut başka bir nesne yardımıyla olabilir. Hasta olan birisinin yüzü sarıdır. Yüzünün sarılığından dolayı onun hasta olduğunu anlamamız tabii bir delalalettir. “Ah, vah” gibi sesler çıkaran birinin bir sıkıntısı olduğunu anlarız. Bu ikincisi söze has tabii bir delalettir.

2. Akli Delalet (Delâlet-i Akliyye): Akıl yoluyla kavranan delâlettir: Akli delalet de söz ile yahut başka bir nesne yardımıyla olabilir. Duvarın arkasından işittiğimiz bir söz, bize duvarın arkasında birisinin bulunduğunu anlatır. Uzakta bir duman gördüğümüzde orada bir ateş yandığını akıl yoluyla anlarız. Sebep-sonuç (müessir-esser) ilişkisi ile kavranan anlamaya akli delalet denir.

3. Toplumsal Anlaşmayla, Tayin Yoluyla Delalet (Delâlet-i vaz’iyye): Vaz’i delalet, söz ile yahut başka bir şekilde olabilir. “Vaz” etme yoluyla doğmuş bir delalettir. Vaz, “bir şeyi diğer bir şeye bir vechle tayin ve tahsis etmektir ki şey-i evvel bilindikte şey-i sâni fehm olunur.”⁴ Mesela “masa” kelimesi, masaya ad olmak üzere tayin edilmiş bir isimdir. Bu, söz vasıtasıyla delalettir, buna “delâlet-i lâfziyye-i vaz’iyye” adı verilir. Söz dışındaki nesnelere de vaz’i delalet için kullanılırlar. Mesela trafik işaretlerinin, üniformaların anlamı vaz’i delalettir.

Belagatçıların bu üçlü ayırımı, günümüzdeki gösterge biliminin işaret tasnifiyle tamamen uyum içindedir:

Charles Sanders Peirce’e göre “bir işaret, herhangi biri için, herhangi bir açıdan ve herhangi bir ölçüde herhangi bir şeyin yerini tutan herhangi bir şey”dir.⁵ İşaretler, Peirce tarafından üç alt sınıfa ayrılmıştır: 1) Benzerlik ilişkili işaretler (İcone), 2) Sebep-sonuç, parça-bütün ilişkili işaretler (indice), 3) Anlaşmaya bağlı işaretler (symbole). Benzerlik ilişkili işaretler, gösterilen şey ile gösteren şey arasında bir benzerlik ilişkisi bulunduğu ortaya çıkar. Bir fotoğraf yahut bir ev planı birer «benzeyen işaret»tir. Benzeyen işaretler görmeyle, işitmeyle ve hareketle ilgili olabilir. Sebep-sonuç, parça-bütün ilişkili işaretler, bir olgunun tabii olarak bir başka olguyu çağrıştırmamasından doğar: Kara kara bulutlar yağmurun, duman ateşin «işaret»idir. Bu işaretler, bir art arda geliş, bir bitişliklik ilişkisinden doğar. Anlaşmaya bağlı işaretler (vaz’i işaretler), bir başka nesneyi toplumsal bir anlaşmaya bağlı olarak gösteren işaretlerdir. Dil bilimi işaretleri, sözler, anlaşmaya bağlı işaretlerin bir türüdür.

4 Mehmed Hâlis, *Mizânu’l Ezhân*, Kudret Büyükçoşkun, *İşaret*, s. 118.

5 J. Rey-Debove, *Lexique Sémiotique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979.

Eski mantık bilimimizde ve edebiyatımızda dil işaretleri, işaret sistemlerinin içinde düşünülmüştür. Yani dil işaretleri, Saussure'un düşündüğü gibi gösterge biliminin bakış açısı altında kavranmıştır. Önce bütün işaretler, sınıflandırılmış, sonra da dile ait üç tip işaret bulunduğu tespit edilmiştir:

Mesela Gelenbevî, delaleti, önce sözlü (lafzî) ve sözsüz (gayr-ı lafzî) delalet olarak iki kısma ayırır. Her kısmı ayrıca “delâlet-i vaz’iyye”, “delâlet-i tabiiyye ve “delâlet-i akliyye” olarak üç kısma böler. Böylece bütün mantık kitaplarımızda bulunan altılı bir tasnif sistemi ortaya çıkar. Mantıktaki delalet “delâlet-i vaz’iyye” olarak adlandırır. Gelenbevî, “delâlet-i vaz’iyye”yi ayrıca İbn-i Sina’da olduğu gibi “mutabakat, tazammun ve iltizam” olarak ayrıca üçe ayırır. İbn-i Sina’nın bu ayırımı aşağıda üzerinde duracağımız gibi teorinin en orijinal yönüdür. Ahmet Naim, George Pierre Lespinasse Fonsegrive’in *Elements de Philosophie I, Psychologie* (Mebâdi-i Felsefe: İlm’ün Nefs) kitabını Türkçeye çevirirken bizdeki delalet teorisinin genişliğini fark eder ve şöyle der: “Delâletin bizdeki enva’ı üçtür: Delâlet-i akliyye, Delâlet-i tabiiyye , Delâlet-i vaz’iyye. Bunların her biri de ya “lafzî” veya “gayr-ı lafzî” olur ki delâletin enva’ı altına çıkmış olur. Kitabımızın (Fonsegrive’in tercüme edilen kitabı) bu kısmında yalnız devâl-i tabiiyye (signes naturels) ile devâl-i vaz’iyye (signes artificiels)den bahsedilmiştir. Mamafih, delâlet-i vaz’iyenin enva’-ı selâsesinden -ki “delâlet-i mutabakat”, “delâlet-i tazammun” ve “delâlet-i iltizam”dır- burada hiç bahsedilmemiştir.”⁶

Görülüyor ki Türk-İslam medeniyetindeki delalet teorisi, aslında bir semiotik teoridir. Özetlersek, bu teoriye göre her işaret, ya tabii bir şekilde, ya aklen, ya tayinen bir mana ifade eder. Dilde bu üç tür delalet de vardır. Bu, bütün eski mantık ve belagat bilimlerimizin temel hipotezidir.⁷

Bu tasnif, anlamın kaynaklarına göre sınıflandırılmasıdır ve anlam problemini kavramanın vazgeçilemeyecek ilk adımlarından birisidir.

Anlam problemi kavramanın önemli adımlarından bir diğeri de mantıktaki Beş Tümel’dir:

6 Ahmet Naim’in bu sözleri, bir Osmanlı aydınının Batı medeniyeti karşısındaki gururunu da yansıtır. Nedense günümüz aydınları arasında Tanzimat sonrası Türk aydınlarının Batı hayranı olduğu haksız bir şekilde durmadan söylenir durur oldu. Bu görüş, büyük ölçüde doğru değildir: Tanzimat sonrası aydınlarımızın büyük bir kısmı kendi kültürleriyle daima gurur duymuşlardır, bununla birlikte Batı kültüründeki yararlı olduğuna inandıkları şeylere de tabii olarak hayranlık duymuşlar ve onları kendi kültürlerine taşıma gayreti içinde olmuşlardır.

7 Eğer günümüzde bu teoriden gereğince yararlı olsaydık dile ait öğeleri önce bu üçlü tasnif içinde kavramamız gerekecekti. Bu yapıldığında ise cümle tahlillerinde şaşırıp kaldığımız birçok ögenin de ne olduğunu kolayca anlayacak ve Batılı kaynaklara ulaşmasak bile gösterge bilimsel tahliller yapabilecektik.

Mantık Bilimi ve Anlam

Mantık bilimindeki beş tümel ve “Kavramların çeşitli delaletleri” konuları anlam problemini anlamamıza yardımcı olan önemli konular olduğundan ve kıymetli birer anlam tasnifi değeri taşıdığından aşağıda kısaca ele alacağız:

Beş Tümel

Porphyrus’un *İsâgûcî Eisagoge* adlı eseri, Aristo’nun *Kategoriler*’ine bir giriş olmak üzere yazılmıştır. Porphyrios (233-304), bu kitapta beş tümeli açıklamış, onları genelden özele doğru hiyerarşik olarak sıralamış ve aralarındaki oldukça güç kavranılabilen mantıki ilişkileri ortaya koymuştur. Ortaya çıkan bu eser, varlıkların sınıflandırılması yahut yüklemelerin sınıflandırılması için yapılan ilk çalışmadır. Cins, tür ve alttürlerin hiyerarşik sıralanışından doğan tablolar bir ağaca benzediğinden bu sınıflandırma tablosuna Porphyre Ağacı adı verilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *Mi’yâr-ı Sedâd* adlı mantık kitabında bulunan “Tasavvurât” bölümünü iki bölüme ayırır. Birinci bölümde İsâgûcî konusunu yani “Tasavvurâtın mebâdîsi olan Külliyyât-ı Hams” konusunu ele alır.

Beş tümel şunlardır:

Cins (genre)

Tür (nev’, éspèce)

Ayırım (fasl, différence, différence spécifique)

Özgülük (hassa, propre)

İlinti (ilinek) (‘araz, généreux)

Cins, kendi aralarında farklı olan birçok türe verilebilen ortak addır, türlere yüklem olabilen addır. Mesela, insan, at ve kedi gibi kavramların her biri yahut tamamı “hayvandır” yüklemine alabilir. Kaplam bakımından cins, altında türlerin sıralandığı şeydir. Mesela hayvan cinsinin altında at, kedi, tavşan, insan... gibi türler yer alır. Cins, işlem bakımından, altında yer alan türlerin başlıca özelliklerini ifade eden bir nitelikler yığıdır. Cins ve ayırımın (fasl) birleşmesiyle bir mahiyet ortaya çıkar. Bu mahiyete, tür (nev’) denir. Türler, bazı sıfat alabilir, bu sıfatlar, sadece türe has olursa özgülük “hassa”, hem türe has, hem diğer türlere has olursa ilinti “‘araz-ı ‘âmm” adını alır. Mesela “gülen” sıfatı insana hastır ve hassadır. “Nefes alan” sıfatı ise hem insana hastır, hem diğer hayvan türlerine hastır, bundan dolayı ilintidir yani “‘araz-ı ‘âmm”dır.

Beş tümel’in ilk üçüne, yani tür, cins ve ayırım’a özsel tümeller (külli-i zâtî) denir; kalan ikisine, yani özgülük (hassa) ve ilinti’ye (araz-ı ‘amm) arazî tümeller (külli-i arazî) verilir. Bir kavramın yahut nesnenin özünü ifade eden tümeller, özsel tümeldir, bunlar değişmez ve zata aittir. Cüz’iyyâtın hakikatine yani mahiyetine

dahil olan küllilerdir. Kendi tikellerinin gerçekliğinde yer alır. Mesela insan için “konuşan” özsel bir tümeldir, zatîdir. Arazî tümeller, zatinin aksidir, fertlerin mahiyetine dahil olmayan mahiyete sonradan arız olmuş ikinci dereceden mefhumlardır. Mesela insan için *gülen* sıfatı arazî bir tümeldir.⁸

Anlam problemini anlamanın önemli adımlarından bir diğeri de kavramların çeşitli delaletleri konusunda mantık biliminin yaptığı tasniftir:

KAVRAMLARIN ÇEŞİTLİ DELALETLERİ

Tümel bir kavram, mantık biliminde beş ayrı “var-olan”ı ifade eder; bir kavram kullanılırken ifade içinde bu hallerden birisi kastedilir.⁹ Bu hâller, nelik, gerçeklik, kimlik, işlem ve kaplamdır. Bir kavramın yahut terimin bu hâllere bağlı beş ayrı anlamı vardır. Bu ayırım göz ardı edilerek anlam problemlerinin çözümlenmesi mümkün değildir. Bundan dolayı bu tasnif üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

Tümel bir kavramın yalnız zihindeki bireyleri, zihindeki tasavvuru dikkate alınırsa buna nelik (mahiyet); zihin dışındaki bireyleri dikkate alınırsa buna gerçeklik denir. Her kavramın neliği vardır, fakat her kavramın gerçekliği yoktur. Mesela ağaç ve Anka kuşu kavramlarından “ağaç” kavramının hem zihnimizde bir tasavvuru, hem zihnimiz haricinde bu kavramla ifade edilen bir bireyi, dolayısıyla bir gerçekliği vardır; buna karşılık “Anka kuşu” kavramının zihnimizde bir tasavvuru bulunduğu hâlde zihnimiz haricinde bu kavramın ifade ettiği bir birey yoktur, dolayısıyla bu kavramın gerçekliği yoktur. Gerçekliği olan bir kavramın zihin dışında gösterdiği gerçekliklerden birisi söz konusu edildiğinde buna kimlik adı verilir. Mesela ağaç kavramı bütün ağaçları ifade eder; ağaç kelimesi tek bir ağacı ifade edecek bir şekilde kullanıldığında kelimenin bu ikinci anlamına kimlik adı verilir.¹⁰

İçlem (tazammun, intension yahut compréhension): Bir kavram analizinde ortaya çıkan hususiyetlerin kümesidir. Eğer bir kavram içine aldığı bireylerin ortak niteliklerini, özelliklerini gösterirse o nitelikler kavramın içlemine teşkil eder. Ahmet, Mehmet, Ayşe gibi bireyleri insan kılan akıllılık, hareketlilik, duyarlılık gibi nitelikler insan kavramının içlemine oluşturur.¹¹ «İnsan nedir?» sorusunun cevapları, insan kavramının içlemidir, «kim insandır?» sorusunun cevapları ise insan kavramının kaplamıdır. Bu terim, sözlük biliminde bir sınıfı belirleyen anlam bilimsel hususiyetler kümesini ifade eder. Sözlüklerin tanımı (définition), çok zaman içlem hâlinde tanımdır, yani onun tanınmasını sağlayan nitelikler kümesidir. Örn.:

8 Ahmed Cevdet Paşa'nın tanımına daha sadık kalarak şöyle demek daha uygun olabilir: (Bir külli bir özneye yüklem (mahmul) olduğu zaman -o şey gerek cüzi olsun ve gerek külli olsun- yüklem olan külli eğer o şeyin zatından ve hakikatinden hariç değil ise zâtî, hariç ise 'arazî adımı alır.) Ahmet Cevdet Paşa, Mi'yâr-ı Sedât, İst., 1303, Haz. Kudret Büyükoşkun, İst., 1998, s. 21.

9 Necati Öner- Teo Grünberg, s. 8.

10 *age.*, s. 8.

11 *age.*, s. 8.

«Kürk: elbisenin yüzü yahut astarı olarak kullanılan, kılla kaplı hayvan derisidir». «Kavram», dil bilimi ve mantıktaki manasıyla «somut gerçekler dizisinin meydana getirdiği bir sınıfı tanımlamak üzere o sınıfı yeterli olarak belirleyebilen (tefrik ve temyiz eden) hususiyetlerin oluşturduğu «küme» demektir.

Bir kavramın kaplamı (şümûl, extension), içine aldığı fertler kümesidir, bir işaret tarafından belirlenmiş bir nesne sınıfıdır. Bir işaretin kaplam olarak anlamını belirlemek, teorik olarak bu sınıfın üyelerini sayıp dökmektir (énumérer). Bu işlem semboller üzerinde çalışan bir mantıkçı tarafından «a, b, c,, n» formülüyle ifade edilebilir; buna karşılık sözlük bilimcinin kümenin bütün fertlerini sıralaması imkânsızdır; o ancak seçme yaparak bu kümeyi ifade edebilir.¹² “Canlı” terimi insan dâhil, bütün hayvanları, bütün bitkileri içine alır, bunların hepsi terimin kaplamını teşkil eder.

İçlem ve kaplamın muhtevası birbirleri ile ters orantılıdır, biri artarken, diğeri azalır. Porphyrios hiyerarşisinde yukarıda yer alan kavramların kaplamı geniş, altta yer alan kavramların kaplamı dardır. Buna karşılık yukarıda yer alan kavramların içlemi dar, altta yer alan kavramların içlemi geniştir: Varlık, canlı, hayvan, insan gibi hiyerarşik bir sıralama içinde «varlık» kavramının içlemi minimum, kaplamı ise maksimum derecededir. İnsan kavramından canlı kavramına geçerken kaplam artar, içlem azalır: Çünkü canlı kavramı insandan başka varlıkları da içine alır. Diğer taraftan canlı kavramı insanın bütün özelliklerini ifade etmez, bu bakımdan insan kavramının içlemi canlı kavramının içleminden fazladır.

Edebî eserlerde anlam analizlerinde içlem ve kaplamın tespiti metnin doğru anlaşılması için zaruridir. Edebî eser analiz edilirken bunlar tespit edildiğinde farklı ifadelerin aynı anlama geldiği, aynı görünen ifadelerin anlamlarının farklı olduğu kavranabilir.

Tarihî Anlam Tasniflerinden Bazı Örnekler

Ortaçağ yorum teorisine göre, bir önermenin, daima ve sadece dört anlama sahip olduğu kabul edilirdi. Bu anlamlar şunlardır:

- a. Lafzi anlam (littéral),
- b. Alegorik anlam (allégorique),
- c. Mecazi anlam (tropologique yahut moral)
- d. Mistik anlam (anagogique).

Bu anlamlar, özerkliklerini muhafaza etmek şartıyla aynı önermede birlikte var olabilecek anlamların bütününe ifade ederdi.¹³ Bu görüşe göre, bir sözün yüklenebileceği anlam çeşitleri bunlardan ibaretti.

12 Georges Mounin, *Dictionnaire de la linguistique*, Presses Universitaires de France, 1974.

13 Oswald Ducrot, Tzvetan Todorov, s. 329.

Türk ve İslam belagatçileri ise bir sözün beş ayrı anlamı olabileceğini düşünüyordular. Bu anlamlar şunlardır¹⁴:

Hakiki anlam: Bu bir toplum adlandırmasıdır (vaz'î).

Mecazi anlam: Ferdî, keyfî, geçici bir adlandırmadır (Ali'ye “Aslan” denilmesi gibi)

Kinaye: Hem toplum adlandırması, hem ferdî adlandırmadır.

Galat: Toplumsal yanlış adlandırmadır.

Mürtecel: Ferdî, keyfî adlandırmadır.

Bir kelime, *lugavi*, *istilahi* ve *örfi* olmak üzere üç ayrı anlam kazanabilir, yani bir kelimenin bir sözlük anlamı, bir terim anlamı, bir de toplumsal anlamı olabilir. Bir kelimenin hakiki yahut mecazi manada kullanıldığını tespit edebilmek için öncelikle o kelimenin çok anlamlı olup olmadığı araştırılmalıdır.

Birden fazla hakiki anlama sahip sözlere “lafz-ı müşterek” denir. Bir kelime, bir ilişkiden dolayı, sözlük anlamı dışında ikinci bir hakiki anlama sahip olursa ortaya çıkan yeni kelimeye *menkul* denir. Menkuller, bir açıdan hakikat, bir açıdan mecaz olur: Mesela “ateş” sözü sözlükte “yanan şey” manasındadır ama tıp terimi olarak “hararet” demektir. “Ateş” kelimesi, sözlük anlamına göre “*yanmakta olan şey*”dir ve bu anlamıyla hakikattir, tıp terimi olarak kullanımı ise “mecaz”dır. “Ateş” kelimesi *vücut harareti* manasına kullanıldığında tıp terimi olarak “hakikat”, sözlük anlamına göre ise mecazdır.

Du Marsais'nin Anlam Tasnifi

Edebî sanatlar, genellikle edebî eserleri süsleyen birer sanat vasıtası olarak değerlendirilir ve bu görevine dikkat çekilir. Ancak bu değerlendirme, kısmen “bedî” sanatları için geçerlidir; fakat maksadı ifade etmenin yollarını açıklayan “beyan” sanatlarını sadece süs olarak değerlendirmek mümkün değildir. Edebî sanat sınıflandırmaları, temelde anlam analizlerini yansıtır. Her edebî sanat, bir “sanat” olmaktan önce bir anlam formudur. “Figure”lerin önemli bir bölümünü meydana getiren “trope”lar, her şeyden önce birer anlam değişimleri sınıflamasıdır. Anlam değişimleri, Batı retorikinin önemli bir bölümünü meydana getirir, bu değişimler, retorikteki adı ile “tropes”, Antik Çağ'dan beri incelenmektedir.

“Trope”tan bahsetmeden önce, “trope”lar da birer figür olduğundan figürlerden bahsetmek gerekir.

14 Gelenbevî, “müfret” ve “mürekkep” sözleri “dilde vaz’ olundukları anlamda” kullanılıp kullanılmamaları yönünden dört sınıfa ayırır: Bunlar, hakikiyye, kinaye, mecaz ve galattır. Bunlara bir de “mürtecel” ilave edilerek tasnif, beşli hâle getirilmiştir.

Umumiyetle figür, tabii ve alışılmış olandan uzaklaşmış söyleme tarzıdır diye tanımlanır. Bununla birlikte, figürler günlük dilde de tabii olarak bulunur. Figürler, düşünce figürleri (figures de pensée , figurae sententiarum, schemata) ve kelime figürleri (figures de mots , figurae verborum) olmak üzere ikiye ayrılır. Düşünce figürleri, hayâl tarzına “imajination” bağlıdır; onlar düşünme ve hissetmenin hususi tarzlarını yansıtır, bunları ifade eden kelimeler değiştirilse de figür daima aynı kalır. Buna karşılık kelime figürlerinde sözü değiştirdiğinizde figür yok olur. Mesela “Sahilde kırk yelken vardı.” cümlesinde yelken kelimesini gemi kelimesiyle değiştirdiğimizde figür (burada mürsel mecaz) yok olur.

Kelimeye dayanan figürlerin dört farklı şekli vardır: 1. Gramercilerin telaffuz figürleri “figures de dictions” adını verdikleri figürler: Bunlar kelimelerin harf ve hecelerinde meydana gelen değişikliklerdir. Bir iç ses ve orta hece düşmesi olan “syncope” buna bir örnektir. 2. Sadece yapıdan (construction) doğanlar. Bunlarda yapı (syllapse’de olduğu gibi) anlama göre teşkil edilir: “Bunu siz de biz de biliriz.” 3. Bazı figürlerde kelimeler hususî anlamlarını muhafaza ederler, “tekrar”lar bunun bir örneğidir. 4. “Tropes” olarak adlandırılan figürler. Bu figürlerde kelimeler hakiki anlamlarından farklı bir anlam taşır.

Du Marsais bir kelimenin trop olarak kullanılışı dışında da anlam değişiklikleri gösterdiğini kabul eder, onları anlam çeşitleri olarak tanımlar. Bizim belagat geleceğimizde ise böyle bir sınıflandırma yoktur. Cevdet Paşa, “Belâgat-ı Osmaniye”de anlamı sadece “meânî-i evvel” ve “meani-i sevânî” olarak ikiye ayırır ve bunları “Ve fenn-i beyanca meânî-i hakikiye meânî-i evvel ve teşbih ve kinâye ve mecazât ile irade olunan manalar meânî-i sevânî addolunur” cümlesiyle tanımlar.¹⁵

Du Marsais’ye göre hakiki anlam (sens propre) bir kelimenin hakiki anlamı, kelimenin ilk anlamıdır. Bir kelime farklı bir anlamda kullanıldığında mecazi anlamdadır (sens figuré) .

Du Marsais hakiki anlam ve mecazî anlam dışında şu anlam çeşitleri hakkında bilgi vermektedir:¹⁶

1. İsimlerin sıfat olarak kullanılması, sıfatların isim olarak kullanılması, isim ve sıfatların zarf olarak kullanılması bir cins anlam değişikliğidir. Bunlar sıralama ekseninde ortaya çıkan sentaktik anlamlardır.

2. Belirli anlam, belirsiz anlam (sens déterminé, sens indéterminé): Her kelimenin kullanımda belirli bir anlamı vardır, fakat bu anlam bir belirlemeye sahipse de bazen belli bir ferdi, özeli kesin bir şekilde göstermez. Bunlara belirsiz anlam (“sens indéterminé” yahut “indéfini”) denir. Muğlak bir fikri, genel bir düşünceyi gösteren, hususi bir nesneye işaret etmeyen kelimeler “belirsiz anlam” taşır. “Söyleniyor, inanılıyor” gibi ifadeler de bu gruba girer, bu kelimeler söyleyen yahut

15 Ahmed Cevdet Paşa, s. 25.

16 Du Marsais, *Traite des Tropes*, le Nouveau Commerce, s.182.

inanan hususî bir şahsı ifade etmemektedir. Belirli anlam (sens déterminé) tersine hususi bir nesneyi, bir yahut birçok şahsı, bir yahut birçok şeyi ifade eder. Burada geniş anlam (sens étendu) ve dar anlamdan da (sens stricte) bahsedilebilir. Geniş anlamında doğru, dar anlamında yanlış olan önermeler vardır.

3. Aktif anlam (sens actif), pasif anlam (sens passif), nötr anlam (sens neutre): “Aktif” kelimesi, itmek, hareket etmek, yapmak anlamında olan “agere”den gelmektedir. Bir kelime ifade ettiği nesnenin hareket ettiğini yahut bir duyguya, heyecana sahip olduğunu gösteriyorsa aktif anlamda kullanılmıştır. Bazı hareket ve hisler bir nesnenin üstüne yönelir, bu nesneye felsefeciler sabreden “patient” derler, sabreden, bir başkasının hareketini üzerine alandır, bir başkasının hislerinin nesnesi yahut “terim”idir. Bu sabredenin acı çektiği manasına gelmez, sadece bir hareket yahut hissin yöneldiği bir nesne olduğunu ifade eder. “Ali Mehmet’e vuruyor.” cümlesinde vuruyor kelimesi aktif anlamda kullanılmıştır. Mehmet bu hareketin nesnesidir. “Kral halkını seviyor.” cümlesinde seviyor kelimesi aktif anlamdadır. Halk kelimesi bu hissin nesnesidir. Önermenin öznesi, yahut konuşan bir başkasının hareketinin nesnesi ise, kelime pasif anlamdadır: “Ahmet, Mehmet tarafından dövüldü.” cümlesinde dövüldü kelimesi pasif anlamdadır, dövme hareketinin konusunun Ahmet olduğu anlaşılmaktadır. Ne aktif ne de pasif olmayan kelimeler, nötr anlamlı kelimelerdir. “Oturmak” böyle bir kelimedir. Bazen aktif fiiller nötr anlamda kullanılır, bazen nötr fiiller aktif bir anlamda kullanılır.

4. Mutlak anlam (sens absolu), görelî anlam (sens relatif yahut respectif): Bir kelime diğer bir kelimeyle ilişki kurmaksızın bizzat kendisi bir şey ifade ederse mutlak anlamda kullanılmıştır. “Absolu”, “absolutus”tan gelir ve “kendi kendine yeten”, “daha fazlasını istemeyen”, “eksiksiz, tam” demektir. *Güneş parlaktır*, ifadesi mutlak anlamdadır. *Güneş Dünya’dan daha büyüktür*, denildiğinde Güneş Dünya’ya göre düşünülmüştür. Burada görelî (izafî) bir anlam söz konusudur. Baba, oğul, hala, teyze kelimeleri de görelî kelimelerdir ve görelî bir anlama sahiptir.

5. Ortak anlam (cemi, tümel) (sens collectif, sens général); cüzi (tikel) anlam (sens distributif, sens particulier): Mantıkta grupta gerçekleşen kavramlara kollektif kavramlar denir, fertte gerçekleşen kavramlara distribütif kavramlar denir. Mesela “ordu” kollektif bir kavram, “asker” distribütif bir kavramdır. *Kadın konuşmayı sever*, denildiğinde genel olarak kadınlardan bahsedilirken bu hüküm doğrudur; burada kadın kelimesi ortak anlamda, tümel anlamda kullanılmıştır; fakat bu önerme tikel anlamda yanlıştır; tikel olarak her kadın için doğru değildir. “İnsan ölümlüdür.” önermesi tümel anlamda da tikel anlamda da doğrudur. Fertleri bir bütün hâlinde ifade eden kelimeler, tümel kelimelerdir.

6. Müphem anlam (sens équivoque), şaşî anlam (sens louche): Belirsiz kelimeler ve belirsiz cümleler vardır. Bir kelime birden fazla anlama geliyorsa anlamı müphemdir. “Hangi dille konuşacaksınız?” sorusuna mizahi bir eserde “Kendi dilimle” cevabının verildiğini düşünelim. Bu diyalogda “dil” kelimesi müphemdir.

Cümlede müphemlik özne yahut yüklem iki anlama gelmesinden doğar; bu çokanlamlılık aynı özne ve yükleme bağlanabilecek birkaç unsurun bulunmasından, öncelik ve sonralığın kestirilememesinden kaynaklanabilir. Anlam şüpheliliği kelimenin sentaks gevşekliğinden de doğar. Kelime, kâh önce gelen unsurlara, kâh sonra gelen unsurlara bağıymış gibi görünür; önceki unsurlara mı sonraki unsurlara mı bağlı olduğuna bir türlü karar verilemez. Şaşı anlam, müphem anlamın bir çeşididir.

7. Cinaslı anlam (jeux de mots ve la paronomase): Manaları farklı, sesleri aynı olan iki kelimenin bir arada kullanılmasından doğan bir kelime oyunudur. Bu oyun anlama katkıda bulunmazsa, değersizdir, anlama bir katkısı olursa değerlidir.

8. Ayrılmış anlam (sens divisé), Birleştirilmiş anlam (sens composé): *İncil*'de geçen "Körler görüyor, kötürümler yürüyor." cümlesinde körler ve kötürümler kelimeleri ayrılmış anlamda kullanılmıştır. Burada körler, eskiden kör olan ama şimdi kör olmayan anlamında kullanılmıştır. Saint Paul'un "Putperestler cennete giremeyecek" cümlesinde putperestler birleştirilmiş anlamda kullanılmıştır. Burada putperest, putperest olarak kalanlar anlamındadır, putperest, putperest olarak cennete giremeyecektir demektir. Tek Tanrılı dinin öncesinde ve sonrasında putperest kalanlar iki ayrı hâl temsil etmektedir, kelimenin anlamında bu iki hâl birleştirilmiş olarak ifade edilmektedir.

9. Lafzi anlam (sens littéral) ve manevi anlam (temsili teşbihe bağlı anlam, sens spirituel): lafzi anlam, bir sözü işitenin zihninde kelimelerin uyandırdığı ilk anlamdır, bu zihnin tabii olarak kavradığı ilk anlamdır, cümlenin kelimesi kelimesine anlamıdır. Bir ifadeyi hakiki anlamında anlamak, onu harfi harfine anlamak demektir (Ör.: Başım şişti, gözüm korktu). Temsili teşbihe bağlı anlam, manevi anlam, hakiki anlamın gizlediği anlamdır, bu gizli anlam âdeta hakiki anlama aşılmalıdır. "Parabole"de, fablde, alegoride önce hakikî bir anlam vardır. Bir fablde mesela iki hayvan arasında geçen bir macera anlatılır. Bu anlatılanlar, fablin hakiki anlamıdır. Diğer taraftan fablin insanlara dolaylı yoldan verdiği bir mesaj vardır, bu manevi anlamdır. Manevi, yani temsili teşbihe bağlı anlamın birkaç çeşidi vardır. Bunlar, ahlakî anlam, alegorik anlam ve mistik anlamdır.

10. Telmihten doğan anlam (sens adapté): Ünlü bir söz, yakın bir manada yahut tamamen farklı bir manaya gelecek biçimde kullanılabilir. Sözü bu yeni kullanımda kazandığı anlam "telmihten doğan anlam"dır. Parodi, telmihten doğan anlamın bir türüdür.

11. Soyut anlam, somut anlam (sens abstrait, sens concret): Fransızcada kullanılan "abstrait" kelimesinin aslı Latince "abstractus"tur; "çekmek, çıkarmak, ayırmak" anlamına gelir. Her cismin bir uzunluğu, genişliği, derinliği vardır, fakat çok zaman uzunluk, genişlikten ve derinlikten ayrı olarak düşünülür: Böylece uzunluk, genişlikten ve derinlikten soyutlanmış olur. Bu, uzunluğu soyut bir anlamda düşündürmektedir. Genel olarak soyut anlam, bir tasavvurun onunla tabii ve zaruri bir ilişki

içinde olan diğer tasavvurlara dikkat etmeden göz önünde bulundurulmasıdır. Bir konu kendisi olarak düşünüldüğünde, konu ile onun bir kalitesinin aynı şeyin bütünlüğünü ifade ettiğini ve hususî bir varlık oluşturduğunu düşündüğümüzde somut bir anlam ortaya çıkar. Ör.: “bu beyaz kâğıt, bu dörtgen masa” örneklerinde *beyaz* ve *dörtgen* somut bir anlamda kullanılmıştır. Görülüyor ki somut daima iki tasavvuru içine alır: Konunun tasavvurunu, hususiyetin tasavvurunu. Sıfat olarak kullanılan bütün isimler somut terimdir; “Mehmet şişmandır” denildiğinde şişman somut bir terimdir. Soyutlama yapmakla, soyut bir terimi kullanmak arasında da fark vardır: Gerçek nesnelere ifade eden kelimeler kullanılarak soyutlama yapılabilir, bir bütünün diğer parçaları göz önünde bulundurulmadan herhangi bir parçası göz önünde bulundurulduğunda böyle bir soyutlama yapılmış olur. “Talih kördür.” denildiğinde olduğu gibi bazen de soyut bir terim soyutlama yapmaksızın kullanılabilir. Çünkü bu örnekte “talih” kelimesi, teşhis sanatıyla somutlaştırılmıştır.

Pierre Fontanier’in anlam tasnifi

Pierre Fontanier, bir kelimenin anlamı ile ibarenin (proposition) anlamını birbirinden ayırmaktadır. Fontanier’e göre anlam, kelime söz konusu olduğunda, bu kelimenin işaret vasıtasıyla (signification) bize anlattığı, düşündürdüğü, hissettirdiği şeydir.¹⁷ Bir ibare, bir cümle söz konusu olduğunda ifadenin nesnesine (objekt), lafzına (la lettre) ve ruhuna (l’esprit) göre ayrı anlamlara geleceğine işaret eder ve bunlara bağlı olarak bir cümlenin öğelerinin ve bütünüünün kazandığı üç temel anlam tipi tespit eder. Bunlar sırasıyla 1. Nesnel anlam (le sens objectif), 2. Lafzî anlam (le sens littéral), 3. Zihnî anlamdır (le sens spirituel ou intellectuel):

a) Nesnel Anlam (sens objectif):

Kelimeler, kendi gramer kategorileri içinde kullanıldığı gibi, başka kategoriler yerine de kullanılabilirler. Bu değişik kullanışlar onlara nesnel olarak gözlenebilir yeni bir anlam yükler. Kazandıkları bu yeni anlam, nesnel anlamdır. Nesnel anlamın birçok türü vardır:

1. İsim anlamı (substantif) yahut sıfat anlamı (adjectif): İsim olmayan bir kelime isim olarak kullanıldığında nesnel bir isim anlamı kazanmış olur: “Başkalarının felaketine gülmek, kötü bir şeydir.” cümlesinde bir fiil (gülmek), isim olarak kullanılmış ve bir isim anlamı almıştır. Tersine bir isim sıfat olarak kullanıldığında, sıfat anlamı kazanır: “Bir baba, daima bir babadır” isim cümlesinde yüklem bir “sıfat” anlamı kazanmıştır; nesnel anlamı -mantık çözümlemesine göre- sıfattır.

2. Aktif yahut pasif anlam: Cümlenin öznesi kendisine ait olmayan herhangi bir hareketin kaynağı gibi gösterildiğinde aktif bir anlam kazanır: “Mıknatıs, demiri

17 Pierre Fontanier, *Les Figures du Discours*, Paris: Flammarion, 1968, s. 55.

çeker”. “ Bu çocuk kayboldu.” cümlesinde ise özne pasif olduğu hâlde, aktif bir anlam kazanmıştır. Diğer taraftan özne, bir nesne gibi gösterildiğinde pasif bir anlam kazanır: “Bayrak, rüzgârla dalgalanıyor.” Aslında bayrağı dalgalandıran rüzgârdır.

3. Ortak anlam (collectif) ve genel anlam (général) yahut cüzi (distribütif) ve hususi (particulier) anlam: Bir külli önermenin yüklemi öznenin ifade ettiği bütün fertlerini içine almıyorsa ortak anlam, genel anlam, umumi anlam söz konusudur: “Bütün insanlar yalancıdır.” ifadesi umumi anlam taşır. Külli önermenin yüklemi, öznenin bütün fertleri için tek tek doğruysa hem ortak anlam hem cüzi anlam taşır: “Bütün insanlar ölümlüdür” ifadesinde hem ortak hem cüz’i anlam vardır.

4. Belirli (déterminé, défini) yahut belirsiz (indéterminé, indéfini) anlam: Kesinlikle ve net bir şekilde ifade edilmiş cümleler belirli anlam taşır: “Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u aldı.” cümlesinin anlamı belirlidir. Genel, muğlak ve netlikten uzak cümlelerin anlamı belirsizdir.

5. Mutlak (absolu) yahut görelî (relatif) anlam: Bir nesne, diğer nesnelere hiçbir ilişki kurulmadan ele alınıyorsa, mutlak bir anlam (absolu) taşır: “Güneş, parlaktır”. Bir nesne, diğer nesnelere ilişkisi içinde ve ilişkisine göre ele alınıyorsa görelî bir anlam (relatif) taşır: “Güneş, Dünya’dan daha büyüktür.” cümlesinin anlamı görelidir.

6. Birleştirilmiş anlam (composé) yahut ayrılmış anlam (divisé) Bir önermenin bütün terimleri onları birleştiren bağa göre değerlendiriliyorsa birleştirilmiş anlam söz konusudur: Mesela “Yarası olan gocunur.” yarası olan yarası olduğu müddetçe gocunur manasındır. Önermenin her bir terimi ayrı bir zaman ve mekâna aitse ayrılmış anlam söz konusudur: “Körler görüyor” örneğinde olduğu gibi.

7. Soyut (abstrait) ve Somut (concret) anlam: Bir cümlenin yüklemi (mantıktaki yüklem) soyut bir tarzda ifade edildiğinde anlam soyuttur: “Gençlikte kendini beğenmişlik huyu vardır.” cümlesinde olduğu gibi. Yüklem, doğrudan özneye bağlıysa anlam somuttur: “Gençler, kendini beğenmiştir.” cümlesinde olduğu gibi.

b) Hakiki Anlam (Lafzi anlam, sens littéral):

Kelimenin ilk akla gelen anlamıdır, günlük kullanılıştaki genel anlamıdır. Lafzi anlam, tabii olabilir yahut türemiş (dérivé,) olabilir. Tabii anlamı, kelimenin hakikî anlamıdır. Türemiş olan anlamına mecazi anlam “tropologique” denir. Mecazlar (tropes) ortaya çıkış sebebine göre ikiye ayrılır: 1. Fikirleri ifade etmek için dilde bulunan kelimeler bazen yetmez. Dilde bulunmayan bu kelimeleri ifade etmek için anlam genişlemesi (extension) yoluyla zorunlu mecazlar yapılır. Bunlar dile ait mecazlardır ve dil mecazları (catachrèse) adını alır. 2. Fikirleri daha canlı imajlarla ifade edebilmek için seçime dayanarak ve figür olarak mecazlar yapılır. Bunun sonucunda iki farklı mecaz anlam (sens ropologique) doğar: Birincilerden

doğanlar, genişlemeden doğan mecaz anlamlar (sens tropologique extensif) adını alır. İkincilerden doğanlar, figür nitelikli mecaz anlamlar (sens tropologique figuré) adını alır. Bunlardan birincisi, kelimenin ilk anlamı (sens primitif) ile mecazi anlamı (sens figuré) arasında yer alır ve bu hâliyle bir cins hakiki anlam (sens propre) sayılır. Lafzi anlam, kelimenin hakiki anlamı ile genişlemeden doğan bu mecaz anlamları içinde barındırır. Yani dil mecazları, hakiki anlamla birlikte lafzi anlam dahilidir. Burada ayrıca genişletilmiş anlamla (sens extensif) geniş anlam (sens étendu) arasındaki farkı da belirtmek gerekir: Genişletilmiş anlam (sens extensif), bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla yeni bir anlam kazanması ve yeni bir fikri ifade eden bir kelime haline gelmesidir. Bitkilere ait “Yaprak” kelimesinin zamanla benzetme yoluyla kâğıt levhası için kullanılmasıyla yeni bir hakikî anlamlı kelime doğar, yaprağın bu ikinci kullanımdaki anlamı, genişletilmiş anlamdır. Buna karşılık geniş anlam (sens étendu), dar anlamın (sens restreint) ve genişletilmiş anlamın mukabilidir (opposition). Esas olarak bir kelimenin normal olarak ifade ettiği şeyden daha çok sayıda şeyi ifade etmek için kullanılmasından doğar. Mesela hayvan kelimesi, en geniş anlamında bir canlı türü olarak insanı da ifade eder. Hayvan kelimesinin insan anlamında kullanılmasından geniş anlam doğar. “Adem oğlu” gibi bir kelimenin hem erkekleri, hem kadınları, hem çocukları ifade etmesi hâlinde de geniş anlam söz konusudur.

c) Zihnî ve Manevi Anlam (sens spirituel, intellectuel):

Sözün lafzi anlamı dışında zihnin onda bulunduğu ikinci bir anlamdır. Kelimelerin birliğinden doğan bir söz öbeği yani bir ibare, sözün söylendiği şartlara bağlı olarak, ses tonuna bağlı olarak yahut ifade edilmiş fikriler aracılığıyla ifade edilmeyen bazı fikirleri anlatma yoluyla lafzi anlamının dışında yeni anlamlar kazanır. Bu anlamlara, zihnî anlam, dolaylı anlam (sens détourné) yahut mecazi anlam (figuré) adı verilir. Zihni anlamı, mistik “mystique” anlamla karıştırmamak gerekir. Burada zihni anlam, esas itibarıyla “zihnin bulunduğu anlam” (intellectuel) manasıdır. Zihnî anlam, hayal yoluyla (fiction), düşünme yoluyla (reflexion) yahut mukabiliyet yoluyla zihinde canlanabilir. Fontanier, bu üç yoldan üç tür zihnî anlam doğduğunu düşünür. Bunlar, hayalden doğan anlam (sens fictif), derin düşünmeden doğan anlam (sens réflexif) ve karşıtıktan doğan anlamdır (sens oppositif). Bu üç tür farklı anlam, birer trop figürüdür, bununla birlikte onlar gerçek birer trop sayılmazlar. Çünkü bir kelimedenden değil, birden çok kelimedenden doğarlar. Ayrıca bunlarda kelimeler zorunlu olarak ilk anlamlarının dışında, farklı bir anlamda kullanılmamışlardır.

Çağdaş Anlam Tasniflerinden Bazı Örnekler:

Todorov'un Anlam Tasnifi

Günümüzde anlam tipolojisi, dil bilimine dayanılarak yapılmaktadır: Todorov, asli olarak üç anlam kodlama derecesi bulunduğu fikrindedir:

Bir kelimeye verdiğimiz değişik anlamlar, bazen anlamın kodlanma derecelerine bağlıdır: Bilindiği gibi bir dil, bir kodlama sistemi, bir şifreleme sistemi olarak düşünülür. Her dil bir kod sistemi, bir şifreleme sistemidir. Ancak bir dilin içinde alt kodlar diyecebileceğimiz ikinci dereceden kodlar da bulunur. Mesela, divan edebiyatının, halk edebiyatının Türk dilinin alt kodları olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde bir dilde dil bilimsel kodlamalar, kültürel kodlamalar ve ferdî kodlamalardan da bahsedebiliriz. Todorov'a göre bir kelimenin üç kodlanma tabakası vardır:

1. En kuvvetli kodlama, dil bilimsel kodlamadır.
2. İkinci derecede kodlama, kültürel kodlamadır.
3. En zayıf kodlama ise ferdî kodlamadır.

Bu kodlama dereceleri kelimenin anlamında genişlemelere sebep olur. İkinci ve üçüncü tip kodlamalar birinci tip kodlamaya, bir başka ifadeyle temel anlama ilâve edilir. “Baykuş” kelimesinin dil bilimsel kodlaması, sözlükteki anlamına denktir. “Baykuş” kelimesi, ayrıca halk inançlarına göre uğursuzluğu ifade eder. Kelimenin bu ikinci çağrışımı, kültürel kodlamadır. Ancak kelimenin kültürel kodlamadaki bu anlamı, sözlüklerde her zaman yer almamaktadır (TDK'nin sözlüğünde bu anlam, sadece bir deyimle bağlı olarak verilmiştir). Dil bilimcilerin tespit güçlüklerinden dolayı bu anlamları sözlüklerde göstermemelerine rağmen kelimelerin böyle bir anlamı vardır. Bunlardan ayrı olarak “Baykuş” kelimesi bir kişiye şahsi çağrışımlarına bağlı olarak oturduğu eski evi hatırlatabilir. Bu ferdî kodlamadır; böyle bir kodlama dilbilim psikolojisinin ve üslûp bilimin konusudur.¹⁸ Bu üç kodlama derecesine sahip birisi “Baykuş” kelimesini işitince onu sırasıyla “bir kuştur, uğursuzdur, eski evimizde duyduğum sesi çıkaran varlıktır.” tarzında anlamlandıracaktır. İkinci kodlamayı bilmeyen ve şahsi bir çağrışımı olmayan bir başkası kelimeyi sadece sözlük anlamıyla “kuştur” diye anlamlandıracaktır. Öyleyse anlam farklılıklarının kaynaklarından birisi kodlanma dereceleridir. Aynı kelimenin divan edebiyatımızda farklı, halk edebiyatımızda yahut günümüz edebiyatında farklı anlama gelmesi bu kodlama farkından doğar.

Todorov'a göre temel anlam ve yan anlam, iki aslî anlam tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kelimenin kullanımında bazen bir yan anlam temel anlama eklenir. Bu yan anlam alt kodlamalardan yahut doğrudan bağlamdan doğabilir. Yan anlamlar çağrışım ilişkisine dayanır. Bu yan anlamlar, sözlüklerde bulunmamasına rağmen alıcı tarafından algılanır.¹⁹

18 Oswald Ducrot, *Tzvetan Todorov*, s. 325.

19 *age.*, s. 327.

Todorov, yan anlam çağrışımlarını formel bir şekilde sınıflandırmıştır: İşaretleyene bağlı çağrışımlar vardır, işaretlenene bağlı çağrışımlar vardır. Bu çağrışımlar benzerlik ilişkisine dayanabilir, bitişiklik ilişkisine dayanabilir. Böylece dört tip çağrışım ortaya çıkar:

a. İşaretlenen benzerliğine dayanan yan anlamlar: Bu, eş anlamlılıktan doğan bir çağrışım şeklidir. Bir kelime kullanımda gerek kendi özellikleriyle gerek bağlam sebebiyle eş anlamlılarını çağrıştırabilir. “Osmanlılarda okullar üçe ayrılırdı.” cümlesinde “okul” kelimesi bağlamdan dolayı hemen “mektep, medrese” kelimelerini hatırlatır.

b. İşaretleyen benzerliğine dayanan yan anlamlar: Ses benzerliği eş seslilikte olduğu gibi tam olabilir, benzer seslilikte (paronymie) ve aliterasyonda olduğu gibi kısmi olabilir. Tam yahut yarım ses benzerlikleri başka kelimeleri çağrıştırır. Böylece onlar da anlamlandırma alanına girer.

c. İşaretleyen bitişikliğine dayanan yan anlamlar: Bir işaretin kullanımı bazen eski kullanımlarını ve eski bağlamını çağrıştırır. Bazı devirlerin bazı edebî akımların çok tekrarlanan, değişmeyen bir kelime kadrosu vardır. Bir eserde böyle bir kelimenin kullanılması eski kullanımlarına bağlı anlamları çağrıştırır. Bir nevi metinlerarası anlam transferi gerçekleşir. Mesela telmih ve parodide bitişikliklikten doğan yan anlamlar söz konusudur.

d. İşaretlenen bitişikliğine dayanan yan anlamlar: Bazı kavramlar, yakın anlamlılığıyla birbirini çağrıştırır: Sütün aklığı, aslanın cesareti çağrıştırması buna örnek gösterilebilir.

Önerme ve bu önermeyle gerçekleşen söz aktı arasında doğrudan bir bağıntının bulunup bulunmamasına göre birçok anlam tipi tespit edilebilir. Dil, iki tarzda iş görür: Soyut bir sembol sistemi olarak çalışır. Özel şartlara bağlı olarak ortaya çıkan bir faaliyet olarak kendisini gösterir. “*Saat kaç?*” gibi bir cümlenin dil bilimine bağlı hemen hemen herkes tarafından aynen anlaşılan bir anlamı vardır. Sabahleyin bir fabrikanın kapısında patron ve işçinin karşılaştığını düşünelim. Patronun “*Saat kaç?*” sorusunu sormasının anlamı başkadır, işçinin patrona aynı soruyu sormasının anlamı başkadır. Birincisi “*neden geç kaldın*” anlamına ikincisi “*saatın kaç olduğunu merak ediyorum*” manasına gelebilir.

Alicının, vericinin özel hâllerinin, özel şartların bu cümlenin anlamını durmadan değiştirdiğini gözlemleyebiliriz. Söze bağlı dil işaretleri, yeni anlam ilişkileri yaratır. Bu işaretler, artık sembol değil belirti “*indis*” gibi iş görebilir. İşçinin sesi titriyorsa “*Saat kaç?*” sorusu başka bir anlam daha yüklenir. Cümle yapısındaki değişiklikler, vurgulama vb. anlamı değiştirir. Bu cins anlamlandırmalara Bally, *ifade değeri*, Bühler, *ifade fonksiyonu*, Jakobson, *duygusallık fonksiyonu* adlarını verir.²⁰

20 Oswald Ducrot, *Tzvetan Todorov*, s. 326.

Pierre Guiraud'nun Anlam Tasnifi

Tanınmış Fransız anlam bilimcisi Pierre Guiraud'ya göre bir kelimenin anlamı bu "kelimenin aynı bağlamı paylaşan diğer kelimelerle kurduğu ilişkilere bağlı"dır.²¹ Guiraud'ya göre, her kelime, bir temel anlama ve bir bağlam anlamına sahiptir. "Kaza büyüktü." cümlesinde anlamı belirginleştirecek olan şey bağlamdır. Kelimeler, isimler, aslında her kullanılışında kesin, tek bir kavramı ifade eder. Bir ismin birden çok manası varsa, bunlar potansiyel, "bilkuvve" anlamlardır; belirli bir bağlamda yani kullanımda ise onlardan sadece birisi geçerlidir.

Guiraud, anlamla ilgili olguları yani anlam sahasını ikiye ayırır: Temel anlamlar ve üslup değerleri. Bu ayırımı, aslında mantıki anlam ve duygusal anlam ayırımıdır: Guiraud'ya göre dilin iki asli fonksiyonu vardır: Bunlardan birincisi mantık fonksiyonudur; dil bu fonksiyonuyla zihnimizde canlanan hayalleri dinleyicinin zihninde uyandırır. Kavrama dayanan bildirişim, bilimin ve mantığın amacıdır. İkincisi dilin ifade (expressive) fonksiyonudur. Dilin bu fonksiyonuyla verici yani konuşan yahut yazan duygularını, arzularını, niyetlerini ifade eder. Dilin ifade fonksiyonuna dayanan anlamları "değer" adıyla asıl anlamdan ayrılır ve ifade değerleri adıyla anılır:

"Yaprak nasıl düşerse akıp kaybolan suya

Rûh öyle yollanır uyanılmaz bir uykuya"

beytinde "yaprak" kelimesi, sözlük anlamında çok anlamlıdır (polysémie): Bitkinin solunum ve özümleme yapan parçası , kâğıt parçası. Bağlam anlamı ise sadece "bitkinin solunum ve özümleme yapan parçası"dır. Fakat "yaprak" kelimesi bu metinde birçok zayıf, görelî çağrışımlar da yaratır: sonbahar, sararma, güçsüzlük, ölüm vb.. Guiraud, kelimenin bu ikinci dereceden çağrışımlarına "değer" adını verir. Değerler, anlamdan farklı olduklarından özel bir şekilde üslup bilimi (stylistique) tarafından incelenir. Diğer taraftan değerler, anlamın da asli bir faktörü olduğundan anlam problemiyle de sıkı bir şekilde ilişkilidir.

Üslup değerleri, iki çeşittir:

1. İfade değerleri (expressive): Bunlar vericinin heyecanlarını, arzularını, niyetini, hükümlerini ifade ederler. İfade değerleri, temel anlama eklenen ikinci derecede imajlardır; bunlar tabii kaynaklı, anlam harici çağrışımlardır. Karşılıklı bir konuşmada dil ile verilen mesajı, jest ve mimikler destekler; bunlar amaçlarımızı tabii bir biçimde ifade ederek kavramla anlatımın anlamını tamamlarlar. Bazen dil ifade biçimiyle zayıf bir şekilde de olsa jestlerin bu fonksiyonunu yüklenir. "Vay Ahmet!" gibi ifadelerde bu husus görülür. Bu durumda heyecan dil olgusuna dahil olur, anlama dâhil olur.²²

21 Guiraud, s. 40

22 *age.*, s. 40.

2. Sosyal değerler: Bazı kelimeler, sosyal bir gruba aittir, bu tarz kelimeler, anlamları dışında bize vericinin sosyal muhiti hakkında da bilgi verir; o sosyal grubun hususiyetlerini canlandırır. Bazı kelimeler ait olduğu sosyal grubun niteliklerini gözümüzde canlandırır. Bu çağrışımlar kendiliğindedir; konuşurken istemeden de olsa sosyal menşemizi, niyetimizi, hitap ettiğimiz kişiye karşı tutumumuzu açığa vururuz. Kelimelerin ifade ettiği bu sosyal değerler de tabii ve anlam harici çağrışımlardır.²³

İfade değerleri, teşbih ve istiarede olduğu gibi, benzerlik ilkesine bağlı çağrışımlardır. Nida (exclamation) ve eksilti, ifade ile ruhun tabii bir hareketi arasındaki benzerliğe, teşbih, bir şeyle karşılaştığı şey arasındaki benzerliğe dayanır. Sosyal bağlama bağlı değerler, «bitişiklik» ilkesine bağlı çağrışımlardır. Böyle bir durumda kelime, belli bir çevreye ait olduğundan dolayı, temel anlama ilave olarak yeni bir anlam kazanır.

İfade değerleri de sosyal bağlama bağlı değerler de «nedenli» (motivée), ikinci derece çağrışımlardır; bunlar nedensiz olan ilk çağrışıma eklenir.²⁴

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Guiraud'ya göre, her kelimedede dört tip çağrışım bulunur: Temel anlam, bağlama bağlı anlam, ifade değeri, sosyal bağlamlı değer. Bir kelimedede bunların dördü de bulunabilir. Bu dört tip çağrışım arasında devamlı bir alışveriş vardır: İkinci, üçüncü ve dördüncü tip çağrışımlar fazla kullanılırsa, zamanla umumileşerek temel anlamın yerini alabilir. Bu oluşum, anlam kayması denilen hadisedir.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır: Guiraud'nun üslûp değerleri sınıflandırılması, işaretin ikon, indis ve sembol olarak değerlendirilmesine bağlı geniş bir değerlendirmedir. Bununla birlikte İbn-i Sinâ'nın "iltizam" ayırımıyla Guiraud'nun "değer" ve "sosyal bağlamlı değer" kavramlarının aynı anlam olgusunu belirttiği açıktır. Her iki kuram da çağrışımları, lafzın anlamının bir parçası olarak değerlendirmektedir.

23 *age.*, s. 40.

24 *age.*, s. 41.